

— TANULMÁNYOK / STUDIES —

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HELYTÖRTÉNETÍRÁS.

Áttekintés és kívánságlista

LOCAL JEWISH HISTORIOGRAPHY IN HUNGARY

Overview and wish list

Konrád Miklós

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi zsidóság historiográfiájában a helytörténetírás annál inkább különleges helyet foglal el, mivel ennek nemcsak szinte legrégebb, de kezdetektől fogva máig legelterjedtebb formája. A tanulmány áttekintést nyújt a magyarországi zsidó közösségekre vonatkozó helytörténetírás históriájáról, annak reformkori kezdeteitől a rendszerváltás utáni korszakig.

ABSTRACT

Local history writing occupies a special place in the historiography of Hungarian Jewry, being not only its oldest but also its most widespread form. This study provides an overview of local history writing about Jewish communities in Hungary, from its beginnings in the Reform Era to the period following the regime change in 1990.

Kulcsszavak: helytörténetírás, zsidóság, asszimiláció, antiszemitizmus, identitás

Keywords: local history writing, Jews, assimilation, antisemitism, identity

Az európai keresztény társadalmakba — egyenjogúként és egyenrangúként — integrálódni törekvő zsidók által saját múltjukról a holokauszt előtt papírra vetett történeti művek jellegzetessége, hogy tudományos vagy ismeretterjesztő szándékuk mellett szerzőik azért írták őket, hogy közösségüket szolgálják, és pedig az adott ország zsidóságának olyan bemutatásával, amely korszaktól és szerzői szemlélettől függően a zsidók egyenjogúsítását, társadalmi befogadását, az antiszemitizmus elleni küzdelmet vagy a szekularizált polgárság zsidó

identitásának megerősítését volt hivatott segíteni.¹ Bár a nem zsidók meggyőzésére és a zsidó önkép formálására való törekvés, vagyis a történetírás instrumentalizációja máig kísért,² Auschwitz fundamentális cezúrát okozott. Az apologetikai célzat jószérivel eltűnt, több országban – mondhatni – nem is volt többé ki által és kiknek a védelmében írni.

A nyugati világban a zsidó történetírás széles körű „normalizációja” az 1970-es évekre tehető. Az ideológiai-közösségi célt felváltotta a tudományos szándék, a zsidó történelemmel foglalkozó – egyre kevésbé kizárólag zsidó – történészek betagozódtak a felsőoktatási, akadémiai intézményrendszerbe, az egyetemeken megszorodtak a *Jewish Studies* tanszékek és a különféle zsidó kutatóintézetek.

Ennek a normalizációnak is megvan azonban a határa. A holokaustt javarészt véget vetett ugyan az apologetikus történetírásnak, ám a szerzői távolságtartás és az objektivitásra törekvés tudományos követelménye elé ugyanakkor újabb – magyarázatra aligha szoruló – akadályt gördített. A kisebb és a szerzők számára gyakran személyes vagy családi emlékeik révén familiáris közösségek leírása esetében a szenttlen távolságtartás még nehezebb. Azoknál a településeknél, amelyek zsidó lakosait a második világháború idején részben, nagy részt vagy kivétel nélkül megölték, az 1945 után írt helytörténeti munkák némileg még akkor is a megemlékezésről szólnak, amikor azokat szerzőik egyébként tudományos műveknek szánták, szánják.

A magyarországi zsidóság historiográfiájában a helytörténetírás annál is inkább különleges helyet foglal el, mivel ennek nemcsak szinte legrégibb, de kezdetektől fogva máig legelterjedtebb formája.³ A tetszés szerint magyarországi vagy magyar zsidókról írt történeti munkák zöme helytörténet.⁴ Ez részben onnan ered, hogy a magyar

¹ Michael Brenner: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton–Oxford 2010. 6–7., 10–11.; Todd M. Endelman: Introduction. In: *Comparing Jewish Societies*. Ed. Uő. Ann Arbor 1997. 1–21. A zsidó történetírás dilemmáiról lásd legutóbb: *Comment s'écrit l'histoire juive*. Éd. Sylvie-Anne Goldberg. Paris 2019.; *Salo Baron: The Past and Future of Jewish Studies in America*. Ed. Rebecca Kobrin. New York, 2022.; *Klaus Hödl: Major Trends in the Historiography of European Ashkenazic Jews from the 1970s to the Present*. *Jewish History* 35. (2021) 153–177.

² Michael A. Meyer: *New Reflections on Jewish Historiography*. *The Jewish Quarterly Review* 97. (2007) 661.

³ Az eddig legteljesebb, de mára kiegészítésre szoruló bibliográfia: *Haraszi György: Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Bp., 2008.

⁴ A hazai zsidó népességet az 1867-es emancipáció előtt logikusabbnak tartom „magyarországinak”, míg utána inkább „magyarnak” nevezni. A holokaustt

zsidó történetírás már legelső, főleg (neológ) rabbikból álló művelői döntő jelentőséget tulajdonítottak ennek a műfajnak. A magyar zsidók múltjának ábrázolásáról kifejezetten zsidó szempontból elmélkedő szerzők fejtegetéseit vizsgálva két konstans elem figyelhető meg. Az első, amint ezt már többen aláhúzták,⁵ a helytörténetírássra való ismételt felhívás. Ennek szükségességét hangoztatta Bernstein Béla (1868–1944) szombathelyi, majd nyíregyházi rabbi 1894-ben,⁶ Blau Lajos (1861–1936), az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója 1928 és 1930 között megjelent cikkeiben,⁷ illetve Scheiber Sándor (1913–1985) dunaföldvári rabbi, majd szintén a Rabbiképző igazgatója a holokauszt után.⁸ A visszatérő érv szerint a helytörténeti munkák a helyi érdeken túlmenően azért is nélkülözhetetlenek, mivel – Blau Lajos gyakran idézett szavaival – „a magyar zsidók történetének alapkövei csak az egyes hitközségek monográfiái” lehetnek.⁹ Scheiber Sándor fogalmazásában: a „részletkutatások” elvégzése nélkül, és ezen „elsősorban” az egyes hitközségek történeteit értette, „a magyar zsidóság története [...] jó lelkiismerettel el sem készíthető”.¹⁰

tapasztalatából visszanezve, illetve zsidó nacionalista szemszögből nyilván a „magyarországi zsidók” az adekvát minősítés. A jeruzsálemi Héber Egyetem első történész nemzedékéről, a zsidó történelmet cionista szemlélet alapján újraértelmező „Jeruzsálemi iskoláról” lásd *David N. Myers: Re-Inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*. New York, 1995.

⁵ A magyar zsidó történetírásról lásd „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Szerk. Gantner Brigitta Eszter – Schweitzer Gábor. Bp., 2005., különösen: *Schweitzer Gábor: A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt*. Historiográfiai áttekintés, uo. 60–92.

⁶ *Bernstein Béla: A székesfehérvári zsidók története*. Magyar-Zsidó Szemle 11. (1894) 460.

⁷ *Blau Lajos: A magyar zsidók története*. In: *Zsidó Évkönyv az 5689. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp., 1928–1929. 161–162.; *Uő: Magyar városok monográfiája*. Magyar-Zsidó Szemle 47. (1930) 218–219.

⁸ *Scheiber Sándor: Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon*. In: *Szolgásgból — szabadságba*. Az Országos Rabbiképző Intézet Hallgatóinak ünnepi kiadványa 5707/1947. Bp., 1947. 5–6.; *Uő: Előszó*. In: *Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története*. Bp., 1966. 5–7.

⁹ *Blau L.: Magyar városok monográfiája* i. m. 219.

¹⁰ *Scheiber S.: Zsidó tudományos tennivalók* i. m. 5. Scheiber 1966-ban is azonos véleményen volt: a magyar zsidóság átfogó történetének megírását megelőzően „előbb” néhány „nagy múltú vagy népes hitközség történetét” kívánta nyomtatásban látni, mivel „az összkép csak a részletek tisztázása után rajzolható meg megnyugtató alapossággal”. *Scheiber S.: Előszó* i. m. 5.

A logikusnak tűnő érv erejét gyengítette, hogy olykor hangoztatói is ellentmondtak neki, így Blau Lajos az 1928–1929-es Zsidó Évkönyvben, ahol a németországi zsidó hitközségek történetét rendszerezetten bemutató Germania Judaica mintájára egyfajta Hungaria Judaica megalkotásának szükségességére hívta fel az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat figyelmét, majd minden átmenet nélkül kijelentette: „Sürgős feladat a »Magyar Zsidók Történeté«-nek megalkotása, még mielőtt a »Hungaria Judaica« valósággá válik.”¹¹ A zsidó helytörténeti munkák prioritását hangsúlyozó érvelés további gyenge pontja, hogy a „részekből épül az egész” logikáján túl a szerzők semmiféle árnyaltabb érveléssel nem támasztották alá, és ami még meglepőbb: a feladat megállapításán túlmenően arra sem tértek ki, vajon a majdani átfogó nagy mű megalkotása érdekében a helytörténeti dolgozatoknak milyen metodológiát kellene követniük, milyen szempontrendszer alapján kellene elkészülniük, milyen kérdésekre kellene válaszokat keresniük.

Ezzel eljutottam a zsidó történetírás feladatairól zsidó szemszögből érkező, Scheiber Sándorral záruló szerzők írásain végigvonuló másik sajátossághoz, ami a történetelméleti kérdések figyelmen kívül hagyása. Ez részben talán azzal magyarázható, hogy jelentős műveltségük dacára a szerzők nem voltak professzionális történészek,¹² tehát a „céhbeli” történészek közötti eszmecseréktől elszigetelten írták műveiket, részben pedig talán azzal is, hogy a zsidó múlt olyan személyes élményként élt bennük, ami megakadályozta, hogy azt elvont elméleti szűrőkön át értelmezzék.

A helytörténetírást – érdemei elismerése mellett – jellegéből adódóan „korlátolt érvényűnek” tekintő Nathaniel Katzburg (1922–2006) úgy vélte, hogy a magyar zsidó történetírás túl nagy jelentőséget tulajdonított ennek a műfajnak.¹³ Edelstein Bertalan (1876–1934) budai rabbi ennél radikálisabban fogalmazott. Bernstein Bélának a szombathelyi zsidók történetét feldolgozó munkája kapcsán a helytörténeti

¹¹ Blau L.: A magyar zsidók története i. m. 161–162.

¹² Ez még „A zsidók története Magyarországon a XVIII. századig” témakörben 1914-ben habilitált és a Budapesti (1921-től Pázmány Péter) Tudományegyetemen az 1940-es évek elejéig magántanárként oktató Büchler Sándorról is elmondható, aki főállásban 1897-től Auschwitzba deportálásáig keszthelyi főrabbiaként működött. Magántanári kinevezéséről lásd Schweitzer Gábor: Rabbi a katedrán. Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben. Történelmi Szemle 44. (2002) 135–143.

¹³ Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewish Historiography. In: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986. 230.; Uő: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? (MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 12.) Bp., 1995. 5–6. (Az idézet az utóbbi írás 5. oldalán.)

munkákat en bloc érdektelennek ítélte: „A hitközségek kezdetei, történetük, fejlődésük tökéletesen hasonlítanak egymáshoz. Csak éppen a nevet és az évszámokat kell helyettesíteni, hogy más-más község történetét nyerjük, a tények szinte a legapróbb részletekig azonosak.”¹⁴

E kritikus megjegyzések dacára írásom végén a zsidó helytörténeti kutatások nélkülözhetetlensége mellett érvelnék. Ám e tanulmány fő célja, hogy áttekintést nyújtson a magyarországi zsidó közösségekre vonatkozó helytörténetírás históriájáról. A témában még nem született átfogó elemzés. Részletekbe menő vizsgálatra ez az írás sem vállalkozik, az alábbiakban csak néhány szempont kiemelésére szorítkozom.

Neológ (hely)történetírás a holokauszt előtt

A zsidók modern kori történelmének kezdete máig előszeretettel vitatott kérdés,¹⁵ ám az emancipáció korának végét illetően a korszakolás problémája nem létezik. A holokauszt cezúrája adott. Ennek megfelelően először a soát megelőző egy évszázad zsidó helytörténetírásáról ejtek szót.

Löw Lipót (1811–1875), a magyar zsidóemancipáció harcosa, a legnagyobb hatású magyarországi reformrabbi és egyben a Wissenschaft des Judentums egyik első jelentős hazai művelője az 1840-es évek derekán publikálta első tudományos igényű történeti munkáit.¹⁶ A magyar zsidó történetírás úttörőjének művével szinte egy időben, 1846-ban már az első, kis jóindulattal helytörténetinek tekinthető mű is megjelent: Zipser Mayer/Maier (1815–1869) székesfehérvári, majd rohonci rabbi tanulmánya a budai zsidókról a török uralom alatt a lipcsei *Der Orient* című hetilap tudományos mellékletében látott napvilágot.¹⁷ A hitközségeik történetét megíró rabbik hosszú sorát 1864-ben szintén Zipser nyitotta meg a rohonci hitközség 17–18. századi tör-

¹⁴ *Edelstein Bertalan*: A zsidók története Szombathelyen 1687–1909. Egyenlőség, 1914. május 17. melléklet 3.

¹⁵ *Michael A. Meyer*: Where Does the Modern Period of Jewish History Begin? In: *Uő*: Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion. Detroit, 2001. 21–31.

¹⁶ *Leopold Löw*: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. Erster Artikel. In: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 5606*. Hrsg. Isidor Busch. Wien, 1845. 57–76.; *Uő*: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. Zweiter Artikel. In: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr (1847) 5607*. Hrsg. Isidor Busch. Wien, 1846. 82–105.

¹⁷ *Maier Zipser*: Die jüdischen Zustände unter der 150-jährigen Türkenherrschaft, *Literaturblatt des Orients*, 1846–1847. *Idézi Katzburg, N.*: Hungarian Jewish Historiography i. m. 216.

ténetét felvázoló tanulmányával, amelyet Löw Lipót tett közzé Ben Chananja című lapjában.¹⁸

Zipser Mayer úttörő munkáit követően az 1880-as évekig kellett várni, míg megjelent az első magyar nyelvű helytörténeti monográfia, Löw Immánuelnek (1854–1944) és Kulinyi Zsigmondnak (1854–1905) a történészek által máig haszonnal forgatott könyve a szegedi zsidókról.¹⁹ Az 1890-es évektől a zsidó helytörténeti monográfiák publikálása rendszeressé vált. A századvégtől a vészkorszakig minden évtizedre jutott néhány olyan monográfia, amelyet a zsidó történelemmel vagy az adott város, illetve megye történetével foglalkozók máig használnak. Anélkül, hogy hosszú felsorolásokba bocsátkoznék, megemlíteném Pollák Miksa (1868–1944),²⁰ Büchler Sándor (1869–1944),²¹ Bernstein Béla,²² Weisz Gábor (1857–1943),²³ Kun Lajos (1886–1944)²⁴ és Silberstein Adolf (1905–?)²⁵ műveit.

A dualizmus alatt és a Horthy-korban megjelent zsidó helytörténeti írások szerzői zömében neológ rabbik voltak (esetleg a rabbi-helyettesi funkciót is ellátó hitközségi titkárok, mint Weisz Gábor), akik megfelelő Bernstein Béla és Blau Lajos felhívásának,²⁶ megírták

¹⁸ *M[aier]. Zipser: Die Schicksale und Bestrebungen der israelitischen Gemeinde zu Rechnitz. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Israeliten im 17. und 18. Jahrhundert. Ben Chananja, 1864. április 27. 347–354.; Uo. 1864. május 18. 403–411.; uo. 1864. május 25. 423–426.; Uo. 1864. június 8. 489–490.; Uo. 1864. június 29. 527–530.; Uo. 1864. július 6. 548–551.; Uo. 1864. július 20. 588–591.; Uo. 1864. július 27. 599–600.; Uo. 1864. szeptember 21. 759–764.; Uo. 1864. október 5. 795–797.; Uo. 1864. november 2. 867–869.; Uo. 1864. november 16. 933–938.; Uo. 1864. november 23. 958–962.; Uo. 1864. december 28. 1048–1054.; Uo. 1865. január 18. 57–60.; Uo. 1865. február 1. 83–85.; Uo. 1865. február 8. 100–101.; Uo. 1865. február 22. 130–134.*

¹⁹ *Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged, 1885.*

²⁰ *Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban. A legrégibb időktől a mai napig. Bp., 1896.*

²¹ *Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Bp., 1901.*

²² *Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében. Magyar-Zsidó Szemle 29. (1912) 251–266.; Uo. 30. (1913) 161–208.; Uo. 30. (1913) 243–274.; Uo. 31. (1914) 17–49.; Uo. 31. (1914) 105–121.; Uo. 31. (1914) 265–279.; Uo. 32. (1915) 9–24.; Uo. 32. (1915) 89–99.*

²³ *Weisz Gábor: A pécsi izraelita hitközség monográfiája. Pécs 1929.*

²⁴ *Kun Lajos: A jegyzőkönyvek alapján. Karcag, 1932.*

²⁵ *Silberstein Adolf: Hódmezővásárhelyi zsidók. Hódmezővásárhely, 1943.*

²⁶ *Bernstein B.: A székesfehérvári zsidók története, i. m. 460.; Blau L.: Magyar városok monográfiája i. m. 219.*

hitközségük múltját. A legtöbb esetben a kiadók is felekezeti intézmények voltak, legyen az kulturális egyesület, mint az 1894-ben alakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, vagy maga az érintett hitközség. Az 1930-as években a szerzői kiadások gyakoribbá váltak. A változó minőségű művek között kiváló, mai szemmel is komoly tudományos értékkel bíró munkák születtek, így a fentebb idézettek, amelyek közül némelyik, például Pollák Miksa vagy Büchler Sándor monográfiája széles körű levéltári kutatáson nyugodott.

E neológ rabbi-történészek művei ugyanakkor olyan magától értetődően szubjektív munkák voltak, hogy erről a szerzőknek eszükbe sem jutott külön nyilatkozni, hiszen szubjektivitásuk hivatásukból fakadt: – neológ rabbikként a magyar (neológ) zsidóság képviselőjében és érdekében írtak és beszéltek. Egyéni karakterüktől függetlenül egyeseket reményteljesebb lelkesedés fűtött, másokban fel-feltört némi keserűség, de az általuk bemutatott történet a felvilágosodás és az emancipáció korától kezdődően nem szólhatott másról, mint a magyar nemzetnek – a nem zsidókkal egyenjogú – tagjaivá válni teljes szívből óhajtó zsidókról (az ortodoxok esetében a felvilágosodás útján sajnálatosan még, de már bizvást nem sokáig lemaradt hitsorsosokról), illetve a zsidókat olykori kisebb megakadások ellenére alapvetően befogadó, mert ezer éve szabadságszerető és toleráns magyarokról.²⁷

E tekintetben a helytörténeti írások nem különböztek a neológ történetírás egyéb produktumaitól. Az ideológiai alapvetés azonos maradt. A zsidóság történelmi hivatása szerint cselekedett, amikor minden erejével arra törekedett, hogy felekezetként beolvadjon a többségi társadalmakba, a hazai zsidóság esetében a magyar nemzettestbe, ami annál könnyebben ment, mivel – a reformkorban megjelent és a zsidótörvényekig ismételt állítás szerint – a magyarok Európa más népeihez képest mindenkor toleránsabban viselkedtek a zsidókkal. Ha olykor felébredt is közöttük az antiszemitizmus, ez elsősorban külföldi hatásra történt.²⁸ A jeruzsálemi szentély pusztulása óta kizárólag felekezetet alkotó – vagyis más nemzetekbe beolvadni képes – zsidók és a befogadó magyarok sorsközössége az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt pecsételtetett meg. E két év története, írta Bernstein Béla 1898-ban, „kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy a magyar-

²⁷ Konrád Miklós: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre. Századok, 150. (2016) 631–665.

²⁸ A gondolat egyik első, illetve egyik utolsó megfogalmazására lásd Bloch Móritz: A zsidókról. Pest 1840. 13.; (K.): A magyar zsidóság önvédelmi küzdelme. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. április 13. 9.

országi zsidók már akkor beolvadtak lelkileg a magyar állameszmébe, ha nyelvilag még nem is nagy mértékben”.²⁹

A tény, hogy a helytörténeti írásokat zömében neológ rabbik írták, nemcsak meghatározta, de be is határolta őket. Ha a vallási hagyomány egyes elemeihez e rabbi-történészek kritikusan viszonyultak is, magukat természetszerűen e hagyományon belül helyezték el, ami a szekuláris zsidó identitásnak jószerivel még a felvetését is kizárta.³⁰ A neológ történetírást az is korlátozta, hogy a rabbi-történészek felekezetük képviselőként szólaltak meg, írásaikban felekezetük kvázi hivatalos álláspontját kellett tükrözniük. Ez azzal a következménnyel járt, hogy míg elejtett nyilatkozataikban, cikkeikben, parlamenti felszólalásokban keresztények és zsidók ellentmondhattak és folyamatosan ellent is mondtak a zsidóság felekezeti korlátozott, egyaránt közmegegyezésszerű és nyilvánvalóan hamis definíciójának,³¹ a neológ történetírásnak meg kellett felelnie a hazai zsidóság integrációja e szinte hivatalos politikai feltételének.

A neológ történetnézőlétekből fakadóan a hazai zsidóság története az emancipációval lényegében befejeződött. Amint Löw Lipót írta 1867 nyarán, fél évvel a zsidókat egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvény cikk megszavazása előtt: „Az emancipáció törvénye hozatalával új korszak kezdődik a magyar zsidóságra nézve. Politikailag és társadalmilag a nemzettel összeolvadván ezentúl csupán egyházi története lehet a magyar zsidóságnak.”³² A soproni zsidók történetéről 1896-ban kiadott könyvében Pollák Miksa azonos véleményt fogalmazott meg. Az emancipációval, deklarálta a főrabbi, „le is záródik itt hazánkban a tulajdonképpen értelemben vett speciális zsidó történet. Azon túl már a zsidók a többi polgárok közé tartoznak és az összességnek történetébe szöviődik bele a zsidóhitű állampolgárok története is.”³³ Hogy a könyv alcíme szerint a soproni zsidóknak „a legrégibb idők-

²⁹ Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898. 2.

³⁰ A szekuláris zsidó identitásnak a kulturális cionizmushoz köthető kialakuláshoz lásd Steven J. Zipperstein: *Elusive Prophet: Ahad Ha'am and the Origins of Zionism*. Berkeley–Los Angeles 1993. Eltérő véleményre lásd David Biale könyvét, aki szerint a szekuláris identitás gondolata a kezdetektől végigvonul a zsidó esztétikán. *David Biale: Not in the Heavens: The Tradition of Jewish Secular Thought*. Princeton, NJ.–Oxford 2011.

³¹ Konrád Miklós: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla. Bp., 2016. 93–114.

³² Löw Lipót: A magyar zsidók története. Előleges hirdetés és kérelem. A Hon, 1867. szeptember 3. [2.]

³³ Pollák M.: A zsidók története Sopronban i. m. 241.

től a mai napig” tartó történetét mégsem zárta le 1867-tel, ezt Pollák csupán azzal indokolta, hogy a hitközség kulturális intézményeiről is meg kívánt emlékezni. Szemléletének eredményeképpen a 379 oldalas könyvben az 1867 és 1896 közötti korszaknak mindössze tíz oldalt szentelt.

Mielőtt felhúznánk szemöldökünket az emancipáció utáni magyar zsidó történet e – mondhatni – tagadása láttán, érdemes felidézni a gondolat stratégiai csáberejét. Ha a zsidók „politikailag és társadalmilag” nem alkottak többé corpus separatumot, általánosító kifogást sem lehetett megfogalmazni velük szemben. A befogadásra vágyó zsidó értelmiségiek egyébként más európai országokban is azonos következtetésre jutottak. Amint a neves francia zsidó orientalista, James Darmesteter (1849–1894), a Collège de France tanára, a zoroasztrizmus szent könyvének, az Avesztának a fordítója írta 1881-ben: „1791. szeptember 28-ától [vagyis az emancipációs törvény megszavazásának napjától] Franciaországban a zsidóknak nincs többé története — ekkortól csak a francia judaizmus történetéről beszélhetünk.”³⁴

Aki tehát a holokauszt előtt megjelent zsidó helytörténeti munkákban a dualizmus kori vagy pláne a Horthy-kori neológ zsidóság történetének politikailag kényesebb aspektusaira lenne kíváncsi – a zsidók beolvadási vágyának határaitra vagy a keresztény magyar lakosság antiszemitizmusára –, az alapvetően csalódni fog.³⁵ Ugyanakkor a rabbi-történészek (hely)történeti művei hiányosságaik dacára is nélkülözhetetlenek, nemcsak az általuk közölt és azóta elpusztult források miatt, de azért is, mivel a korabeli magyar zsidó világot töviről hegyire ismerő, annak közelmúltjában is lelkiileg benne élő rabbik számos megállapítása érzékeny éleslátásról tanúskodik.

Megjegyzem végül, hogy az apologetika sem vezet feltétlenül téves megállapításokra. Amint Blau Lajos írta a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben 1928-ban: „A magyar zsidók története az egyetemes magyar történet integráló [értsd: integráns] része, magyar történet.”³⁶ Mi más?

Külföldön megjelent emlékkönyvek

A soát követő négy és fél évtized során a magyarországi zsidóságról szóló helytörténeti írások többségét a külföldön – zömében Izraelben, kisebb részben az Egyesült Államokban – kiadott emlékkönyvek tették ki. A szerzők és szerkesztők az adott településekről, illetve

³⁴ *James Darmesteter: Coup d'œil sur l'histoire du peuple juif.* Paris, 1881. 17.

³⁵ A trianoni békeszerződés következtében Magyarországtól elkerült területeken élő zsidók történeti munkáira itt nem térek ki, csak jelzem: a magyarországi kiadványokkal szemben Erdélyben már cionista szemléletű helytörténeti munkák is megjelentek. Lásd például *Szabó Imre: Erdély zsidói* 1. Talmudisták, chászidok, cionisták. Cluj, 1938.

³⁶ *Blau Lajos: Közös tudományos munka. Magyar-Zsidó Szemle* 45. (1928) 34.

megyéből alijázott vagy Amerikába kivándorolt holokauszt-túlélők voltak. A kiadás költségeit néha maguk a szerzők állták, de legtöbbször az adott városból-megyéből kivándoroltak egyesületei: a Désről szóló, 1970-ben megjelent emlékkönyvet a Dés és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, a pápai zsidóságról 1972-ben összeállított könyvet az Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága adta ki.³⁷ A kötetek általában kétnyelvűek, egy héber és egy magyar nyelvű részt tartalmaznak, de a Máramaros megyei zsidóságról 1983-ban megjelent könyv háromnyelvű, héber, angol és jiddis.³⁸ A deportált hitsorsosoknak emléket állító, az askenázi zsidó történelemben évszázados hagyományra visszatekintő Memorbuchokat idéző emlékkönyvek jelentős részénél a helytörténeti műfajbesorolás persze nem igazán adekvát.³⁹ A jogfosztáshoz és deportáláshoz passzívan asszisztáló keresztény magyar lakossággal szemben olykor heves indulattal, a valaha hazának érzett szülőföld iránt fájdalmas nosztalgiával telített visszaemlékezések a pusztulás elbeszélései és a kegyetes emlékezés mementói.⁴⁰ Amint a nagyvárad zsidóság 1981-ben megjelent emlékkönyvének szerkesztőbizottsága írta a kötet előszavában: „A könyv leíró részei tájékoztatnak, de a versek és [szépirodalmi] könyvrészletek el is gondolkoztatnak, tűnődésre bírnak bennünket, olyfajta emlékezésre, ami az elrévedés félébrenlétében-félálmában valóban összetalálkoztat bennünket kínhalált szenvedett szeretteinkkel. S voltaképpen ez az Emlékkönyv főcélja.”⁴¹

Tudományos szempontból ezeknek a könyveknek a többsége nem értékelhető, de szerzőiknek nem is a tudomány szolgálata volt a céljuk, amint ezt Scheiber Sándor már 1972-ben aláhúzta: „Leginkább a fasizmus és a nagy katasztrófa adatait szedik össze, és a mártírok névsorának összeállítására törekszenek. A monográfiák értékét szerzőik személye és igényessége szabja meg. Legtöbbször az a hiba, hogy kevés forrás áll rendelkezésre, a magyarországi levéltári anyagot nem hasz-

³⁷ *Singer Zoltán*: Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláros, Retteg, Nagyilonda és környéke. I–II. Tel-Aviv 1970.; *Láng Jehuda-Gyula*: A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhaltalt pápai és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv 1972.

³⁸ *The Marmaros Book: In Memory of a Hundred and Sixty Jewish Communities*. Eds. S. Y. Gross – Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, 1983.

³⁹ A kelet-európai holokauszt-túlélők által kiadott emlékkönyvekről lásd *Memorial Books of Eastern European Jewry: Essays on the History and Meanings of Yizker Volumes*. Ed. Rosemary Horowitz. Jefferson, NC. 2011.

⁴⁰ A keserű indulat kifejezésére lásd *Jólesz Károly*: Emlékkönyv. Kisvárdai és környéke zsidósága. Tel-Aviv, 1980. 9–10.; *Egri zsidók*. Szerk. Ehrenfeld Arthur – Klein Tibor. Jeruzsálem, 1975. [6.]

⁴¹ A szerkesztőbizottság: Előszó. In: *A Tegnap városa. A nagyvárad zsidóság emlékkönyve*. Szerk. Schön Dezső et al. Tel-Aviv, 1981. 9.

nálják fel.”⁴² Scheiber ítéletének helyessége az azóta megjelent kötetek fényében sem szorul revízióra, ami nem jelenti azt, hogy egyes művek, amint azt már Scheiber is megjegyezte, ne lennének tudományos szempontból is figyelemre méltóak, így Szilágyi-Windt Lászlónak (1902–1982) a nagykállói, Gonda Lászlónak (1910–1985) a debreceni, vagy Carmilly-Weinberger Mózesnek (1908–2010) a kolozsvári zsidóságról írt munkái.⁴³

Az emlékkönyvek műfajból adódó korlátja, hogy elsöprő többségük a vészkorszakra koncentrál, így az azt megelőző korszakokról csak vázlatos áttekintést nyújtanak. A történész szempontjából feltétlen érdekünk, hogy a kötetekben számos fénykép található, s hogy a vészkorszakot megelőző időkről szóló részekben a szerzők általában a mindennapi élet bemutatására fektették a hangsúlyt, ami akkor is érdekes, ha nyilvánvaló, hogy a visszaemlékezők részéről tárgyilagosság ezekben a részekben sem várható el.

A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái

Magyarországon a második világháború vége és a rendszerváltás között a zsidó helytörténetírás terén az egyetlen jelentős kezdeményezés a magyar zsidó tudományosság fenntartásában oroszlanrészt vállaló Scheiber Sándor nevéhez fűződik. Az általa szerkesztett A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái című sorozat első kötete, Schweitzer József (1922–2015) főrabbi könyve a pécsi hitközségről 1966-ban jelent meg,⁴⁴ az utolsó, a Tolna megyei zsidók történetét 1867-ig tárgyaló, Szilágyi Mihály mellett szintén Schweitzer József által jegyzett munka 1982-ben.⁴⁵ Az összesen tizenegy kötetből álló sorozatból három kissé kilóg a sorból,⁴⁶ a többi nyolc eltérő terjedelmű írásműveket takar, hiszen míg egyesek valóban monografikus jellegű és terjedelmű feldolgozások, mások több hitközség múltjának rövid ismertetésére korlátozódnak.

⁴² Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schück Jenő: Öt község. Bp., 1972. 39.

⁴³ Szilágyi-Windt László: A kállói cadik. A nagykállói zsidóság története. Haifa, 1959.; Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv, É. n. [1967.]; A kolozsvári zsidóság emlékkönyve. Szerk. Carmilly-Weinberger Mózes. New York, 1970.

⁴⁴ Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története. Bp., 1966.

⁴⁵ Schweitzer József – Szilágyi Mihály: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig. Bp., 1982.

⁴⁶ Moess Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. Bp., 1968.; Dávid Ferenc: A soproni ó-zsinagóga. Bp., 1978.; Scheiberné Bernáth Livia: A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig. Bp., 1981.

Ezzel együtt a Magyarországi Izraeliták Országos Képvisellete által kiadott kötetek a magyar zsidó helytörténetírás máig legegységesebb, minőségében is legegyszerűsebb korpusza. A korábbi idők zsidó történetírására emlékeztet, hogy az adott hitközségek rabbijainak portréi kiemelt helyet foglalnak el. A reform- és dualizmus kori antiszemitizmus tárgyalásának felületessége e könyvek visszatérő gyenge pontja.⁴⁷ Ezzel szemben a Horthy-kori antiszemitizmusnak a szerzők jóval részletesebb figyelmet szenteltek, egyrészt mivel az előző korszakhoz képest azt érthetően sokkal súlyosabbnak ítélték, másrészt mivel ezekről az évtizedekről legtöbbjük már saját, több esetben felnőttkori emlékekkel is rendelkezett, végül feltehetően mivel a Horthy-kor sötét színeiben ábrázolása beleillett a kommunista diktatúra hivatalos szemléletébe.

Mai szemmel ezekben a könyvekben mégsem annyira a diktatúrában óhatatlan öncenzúra jelei a feltűnők, mint inkább a korábbi, a dualizmus kori liberális nacionalizmus, illetve a Horthy-kori illiberális nacionalizmus idején megjelent zsidó (hely)történeti írásokhoz képest szabadabb hangvétel. A magyar társadalomba integrálódni vágyó zsidók képviselőiben nyilatkozók számára a reformkortól a vészkorszakig kötelező volt a zsidók elmagyarosodásának, magyar „érzésének” és „szívének” szónokias hangoztatása. Ezek az állítások egyfelől nem feleltek meg a valóságnak, hiszen az északkeleti megyék ultraortodox zsidósága elutasította az asszimilációt, másfelől ez a (kényszeres) hazafiaskodás abszurd túlzásokhoz vezetett. „Hát nem magyarnak érezte magát a zsidó mindig?” – vetette fel a kérdést 1896-ban a művészeti író Lázár Béla (1869–1950) a középkori zsidók kapcsán, míg 1917-ben Groszmann Zsigmond (1880–1945) rabbi-történész úgy vélte, „a hazai zsidóság [...] érzelmében mindig magyar volt”.⁴⁸ A holokauszt után már a Magyarországon maradt zsidók sem érezték úgy, hogy ilyen kijelentéseket kellene tenniük. Ami korábban nem fordulhatott elő, a községi, illetve a szentesi zsidók kapcsán Har-

⁴⁷ A megjegyzés értelemszerűen nem vonatkozik a győri zsidóság történetét eleve csak 1930-tól tárgyaló kötetre, amelyet szerzője egy korábbi, ezzel az évvel záruló munka folytatásának szánt. Lásd *Domán István: A győri izraelita hitközség története (1930–1947)*. Bp., 1979.; *Kemény József: Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr, 1930.

⁴⁸ *Lázár Béla: A magyar zsidóság és a millennium. Egyenlőség*, 1896. január 3. 5.; *Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Bp., 1917. 49. [Kiemelések tőlem — K. M.] Még a kultúrcionista Múlt és Jövő is úgy tett néha, mintha nem lenne (ultra)ortodox zsidóság. A „magyar zsidóságnak”, jelentette ki a főszerkesztő Patai József 1914 tavaszán, „anyanyelve, érzése, nótája, kultúrája magyar”. *Patai József: Nyílt válasz a „Huszadik Század”-nak a „Múlt és Jövő”-höz intézett nyílt levelére*. Szabó Dezsőnek. *Múlt és Jövő* 4. (1914) 220.

sányi László (1897–1981) a hazai zsidóság asszimilációjának „kóros elhajlására” mutató jeleiről, egyesek „túlzottan asszimiláns” nyilatkozatairól beszélt.⁴⁹ A sorozatban megjelent kötetek további erénye, hogy némelyik az adott hitközség 1918 előtti korszakát is hosszabban ismertette, valamint hogy a hitközség belső életének a tárgyalása mellett már némi, például a helyi zsidóság szakmai megoszlását taglaló társadalomtörténet sem hiányzott. A sorozat kötetei máig megkerülhetetlen történeti munkák.

A külföldön megjelent emlékkönyvek és a hazai felekezeti helytörténetírás mellett, mintegy megelőlegezve a rendszerváltást követő új korszakot, az 1980-as évek közepétől, jöllehet még csak rövidebb írások formájában, de fel-feltűnedeztek már a hazai zsidóságról szóló első olyan helytörténeti munkák, amelyek szerzői professzionális történészek, illetve etnográfusok voltak.⁵⁰

A rendszerváltás után

A zsidó helytörténetírás szempontjából a rendszerváltás két tekintetben is alapvető fordulatot hozott. Egyrészt roppant mértékben meg sokasodtak a témába vágó könyvek és tanulmányok. Másrészt ezek szerzői elsöprő többségükben már nem zsidók. Az utóbbi jelenség a magyarországi zsidó múlt hazai kutatói esetében általában is helytálló, de már csak azért is megjegyzendő, mivel korábban a csekély számú nem zsidó szerző között a helytörténetírással foglalkozók végképp ritkaságszámba mentek.⁵¹

⁴⁹ *Harsányi László*: A kőszegi zsidók. Bp., 1974. 150.; *Uő*: A szentesi izraelita hitközség története. Bp., 1970. 97. A történeti munkákkal szemben a felekezeti sajtóban már a dualizmus idején is rendszeres volt a kíváncsú asszimilációt a helytelen dzsentrímajmolással összekeverő hitsorsosok annál vehemensebb bírálata, mivel a kritikus szerzők szerint a dzsentriskedés és a zsidó származás megtagadása kéz a kézben járt. Lásd például *M.*: Becsüljük meg önmagunkat III. Egyenlőség, 1886. október 31. 1–2.

⁵⁰ *Michael Sozan*: Zsidók egy dunántúli falu közösségében. Debrecen, 1984.; *Ö. Kovács József*: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. *Vasi Szemle* 39. (1985) 248–273.; *Marjanucz László*: A szegedi zsidó családok a 19. században. Szeged, 1988.; *Csiszár Árpád*: A szatmári és a beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (1981–1983)*. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 1989. 421–440.; *A zsidók Fejér megyében 1688–1867*. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1989.

⁵¹ Az egyik ritka kivétel *Lakos Lajos*, Nagyvárad városa levéltárnokának a könyve: *Lakos Lajos*: A váradi zsidóság története. Hiteles levéltári adatok alapján. Nagyvárad, 1912. A helytörténeten kívül a „magyar történelem zsidó vonatkozásairól monografikus szinten” 1945 előtt megcsóváló nem zsidó tudósok

A zsidó helytörténeti munkák 1990 óta nehezen áttekinthető burjánzása és diverzitása lehetetlenné teszi, hogy e továbbra is folyamatosan bővülő korpuszról részletes elemzést nyújtsak, így csak néhány jellegzetesség felvillantására szorítkozom. A legszembeesőbb újdonság a szerzők profilja: az 1980-as évek második felének úttörő kezdeményezései után az 1990-es évek óta a zsidó helytörténeti munkák szerzői között egyre több a professzionális, „szakmabeli” történész.⁵² A zsidó helytörténetírás bekerülése az akadémiai történetírásba annyiban nem meglepő fejlemény, hogy részjelensége csupán a magyar zsidó történetírás valamivel korábban megkezdődött professzionalizációjának és akadémiai integrációjának. A szakmabeli történészeknek a zsidó helytörténetírás iránti új keletű érdeklődése azzal az örvendetes következménnyel járt, hogy a műfaj társadalomtörténeti megközelítésű művekkel is gazdagodott.⁵³ A témában megjelent nagyszámú tanulmányra nem térek ki, de annyit megjegyeznék, hogy a kifejezetten zsidó helytörténetre fókuszáló cikkekén kívül a városok legnagyobb adózóival, a virilistákkal foglalkozó tanulmányok az adott települések vagyonosabb zsidó rétegeiről is rengeteg információval szolgálnak.⁵⁴

A zsidó helytörténeti munkák kiadói között kevés nagy kiadót találunk. A legtöbb könyvet a szerzők, megyei levéltárak vagy múzeumok, városi önkormányzatok, illetve olykor vidéki zsidó hitközségek adják ki. Ez azt is jelenti, hogy számos mű nehezen vagy egyáltalán nem beszerezhető, csak az antikváriumokba jutva kerül kereskedelmi

– igen rövid – felsorolására lásd *Schweitzer G.*: A magyarországi zsidó történetírás önképe i. m. 63.

⁵² Lásd többek között *Csősz László*: Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében. Szolnok, 2014.; *Jakab Réka*: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. Bp.–Veszprém, 2014. A tanulmánykötetek közül lásd A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Szerk. Zombori István. Szeged, 1990.; Újrakezdek. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, 2005.; Zsidók Szeged társadalmában. Szerk. Tóth István. Szeged, 2014.

⁵³ *Ö. Kovács József*: Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század. Kecskemét, 1996.; *Csíki Tamás*: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Bp., 1999.; *Kövér György*: A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Bp., 2011.

⁵⁴ Lásd például *Söptei Imre*: Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 2002. 133–148.; *Csekő Ernő*: A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között. Uo. 149–162.; *Bognár Bulcsu*: Felső- és középrétegek a dualizmus kori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján. Uo. 163–207.

forgalomba.⁵⁵ A problémát enyhíti, hogy az immár több megye esetében rendelkezésre álló, a helyi zsidóság történetére vonatkozó levéltári forráskiadványok az internetes adatbázisok révén is elérhetők.⁵⁶ A külföldön megjelent emlékkönyvekhez hasonlóan a hazai zsidó helytörténeti kiadványok egy részének szintén jellemző vonása, hogy a zsidótörvényektől a deportációig terjedő évekre helyezi a hangsúlyt.⁵⁷ A korábbi időszakokat is részletesen tárgyaló könyvek között már mérete és terjedelme miatt is kiemelendő Cseh Viktor monumentális, 789 oldalon 134 vidéki zsidó hitközség múltját bemutató könyve.⁵⁸

Miért foglalkozzunk zsidó helytörténetírással — kívánságlista

A miéltre vonatkozóan azon az általános evidencián túl, hogy minden nemzedék új kérdéseket szegez a múltnak, s így új válaszok után kutat, legevidensebb indokként nem mondhatok mást: a helyi zsidó közösségekről azért kell továbbra is írni, mert zömük 1944-ben megszűnt létezni, és a magyar hatóságok által halálba deportált tagjaiknak csak az emléke marad. Ez az emlék pedig Magyarországon különösképpen sokféle, mivel jóformán mindenütt éltek zsidók. Miután az országot a török hódoltság alól felszabadító hadjáratok a 17. század végére jószerezvel felszámolták a zsidó lakosságot, a modern kori magyarországi

⁵⁵ A vidéki zsidó hitközségek által kiadott helytörténeti monográfiákat illetően Jakab Réka és Kákonyi Anna könyvét említeném, már csak azért is, mivel 488 oldalas munkájuk, amelyért a szerzők 2023-ban Schweitzer József-emlékdíjat kaptak, egyben a kereskedelmi forgalomba nem került könyveknek is sajnálatos példája. *Jakab Réka – Kákonyi Anna: Táguló és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete*, Veszprém, 2020.

⁵⁶ Lásd például A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen 1997.; A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849. Szerk. Németh László. Zalaegerszeg, 2002.; A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés megyei levéltárból. Szerk. K. Cseh Edit. Gyula 2002.; Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Szerk. Németh László – Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2004. — Mind a négy kötet olvasható a <https://library.hungaricana.hu> oldalon.

⁵⁷ Ez a hangsúly esetenként a címből is egyértelművé válik. Lásd *Végső István – Simkó Balázs: Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. Bp., 2007. A kifejezetten a vészorszakra fókuszáló kötetek közül lásd *Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15 – 1944. július 30.* Szerk. Mayer László. Szombathely, 1994.; *Gergely Anna: A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Bp., 2002.; *Kovács Szabolcs: A nagysármási zsidók meggyilkolása. (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában*. Bp., 2022.

⁵⁸ *Cseh Viktor: Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Bp., 2021.

zsidóság a 18. század elejétől fokozatosan növekvő mértékű bevándorlás révén alakult ki, a betelepülésnek pedig sajátossága volt, hogy a bevándorló zsidók vagy leszármazottaik az egész országban szétszóródtak. A történelmi Magyarország utolsó előtti, 1910-es népszámlálásának adatai szerint az ország 12 377 települése közül 10 358-ban éltek zsidók, vagyis a települések 83,7 százalékában.⁵⁹

Azért is tartanám fontosnak a zsidó helytörténeti kutatások folytatását, mert míg az antiszemitizmusnak a zsidók elsősorban elszenvedő alanyai, a helytörténetírás ideális terepe a valaha élt zsidók cselekvő ágensként való megjelenítésének.⁶⁰ Végül, noha nyilvánvaló, hogy helytörténeti kutatások nélkül is írható makrotörténet,⁶¹ az is bizonyos, hogy a magyarországi zsidóknak a beregi haszid favágótól a kitért nagypolgár csemetéig ívelő társadalom- és kultúrtörténete a maga kaleidoszkopikus összetettségében csak a változatos helyi viszonyok figyelembevételével rajzolható meg. Ilyen szempontból igazat adhatunk Bernstein Bélának, aki 1894-ben úgy nyilatkozott: „Bizonyos, hogy a magyarországi zsidók újkorosi történetét csak úgy fogja az arra alkalmas szerző alaposan és kimerítően megírhatni, ha hitközségeink monográfiáinak bő anyagából, a részletesen föltárt adatokból választhatja ki az egész magyar zsidóság történetének bemutatásához szükségeseket.”⁶²

Ahhoz azonban, hogy a magyarországi zsidók „országos” történetével foglalkozó történészek haszonnal forgathassák a helytörténeti munkákat, előnyös lenne, ha az utóbbiakban minél több kapcsolódási pontot találnának azokhoz a tematikákhoz, amelyek sokukat foglalkoztatnak, és amelyeknek átfogó kifejtése a helytörténetírás eredmé-

⁵⁹ Az országban hét olyan megye volt (Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod, Ung, Hajdú, Szabolcs és Ugyocsa), amelynek kivétel nélkül minden községében élt legalább egy zsidó személy. *Schick Lavoslav: A magyar zsidók statisztikájához. Egyenlőség, 1904. január 10. 4–5.*

⁶⁰ Az emberi cselekvőség (agency) fogalmának előtérbe helyezéséről a történetírásban lásd Gyáni Gábor: *A történeti tudás. Bp., 2020, 204–212.*

⁶¹ „Tudott dolog – jegyezte meg Gyáni Gábor –, hogy a nemzeti makrotörténet-írás egyedüli referenciájáról, az államhatalom gépezetének a historikumáról mindennemű helytörténeti kutatás nélkül is érvényes történeti tudás szerzhető.” Gyáni Gábor: *Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle. In: Az ember helye, a hely embere. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás. Szerk. Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József. Bp – Pécs, 2019. 27.*

⁶² *Bernstein B.: A székesfehérvári zsidók története i. m. 460. Ugyanennek a gondolatnak a kifejezésére Vajda Béla abonyi rabbi Alexander von Humboldt német természettudóst idézte: „A részletek ismerete nélkül nem létezhetik általános ismeret.” Vajda Béla: A zsidók története Abonyban és vidékén. Bp., 1896. 3.*

neyei nélkül lehetetlen. E tárgykörök közül említenék néhányat, hangsúlyozva, hogy ezek személyes érdeklődésemet tükrözik:

Szekularizáció. A hagyományos zsidó vallási parancsolatok fokozatos figyelmen kívül hagyása, a zsidó vallásos irodalom tanulmányozásától való elfordulás és ami ezzel együtt járt: a nem zsidó kultúra iránt fokozódó nyitottság és annak elsajátítása a zsidók társadalmi integrációjának előfeltételei, velejárói, olykor következményei. Csak-hogy míg ez az előfeltétel a városokban – a rabbik fokozódó rémületére – meglepő gyorsasággal teljesült, Máramaros megyében a dualizmus végéig jószerivel el sem kezdődött.

Magyarosodás. A zsidók nyelvi akkulturációjáról, az asszimilációnak erről az olyan alapvető, hogy gyakran vele azonos értékűként használt folyamatáról eleve csak az 1880. évi népszámlálástól kezdve rendelkezünk országos statisztikákkal. Hogy a zsidók nyelvi magyarosodására vonatkozó hivatalos statisztikák mire jók, arra most nem térnék ki, de annyi biztos: arra semmiképpen sem, hogy a zsidó lakosság tényleges nyelvi preferenciájáról informáljanak. A statisztika szerint 1891-ben a budapesti zsidók 74,2 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ugyanebben az időben a fővárosban egyetlen olyan mulatóhely – kabaré, orfeum, brettli stb. – sem volt, ahol a többségben zsidókból álló közönséget magyar nyelvű műsorral szórakoztatták volna.⁶³ És akkor még nem szoltunk a zsidók magyarosodásának egyéni történeteiről. A fővárosban élő Alexander Bernát (1850–1927) 24 éves volt, amikor 1874-ben naplójegyzeteiben áttért a német nyelvről a magyarra. „Várni akartam addig, míg gondolataim mintegy maguktól magyar ruhában járnak. És ez valamennyire megvan” – vallotta magáról az ifjú filozófus.⁶⁴ Vajon ez mennyivel korábban, avagy később következett volna be, ha Alexander színmagyar, vagy ellenkezőleg, zömében nemzetiségi vidéken élt volna?

Identitás. A hagyományos zsidó társadalom Magyarországon az 1830-as évektől bomlásnak indult, az 1870-es évek után többé-kevésbé változatlanul már csak az északkeleti megyékben maradt fenn, de az 1910-es évekre már ebben a régióban is Máramaros megye maradt az ultraortodoxia egyetlen, továbbra is szinte teljesen érintetlen bástyája. A szekularizált és akkulturált neológ zsidó polgárságra vonatkozóan egységes önképről, homogén kollektív identitásról még kevésbé beszélhetünk — így összességében magyar zsidó identitásról sem, csak identitásokról, a jesivabóher és az ifjú cionista önazonoságától a tépelődő bankfiú és a származását tagadó konvertita identitásáig. Történetek, amelyek nem egy absztrakt Magyarországon bontakoztak

⁶³ A kérdésről bővebben *Konrád Miklós*: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. Budapesti Negyed 16. (2008) 351–368.

⁶⁴ Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms 4110/26, 57.

ki, hanem az ország adott pontjain, a lokális viszonyokba ágyazódva, azok hatására alakulva.

Társadalmi integráció. Michael Silbertől tudjuk, hogy a reformkori kaszinók a mezővárosokban nyitottabbnak mutatkoztak a módosabb zsidók felvételére, mint a szabad királyi városokban.⁶⁵ A hasonló példákat hosszan sorolhatnánk, amint azokat is, amelyek egyre kisebb körökre koncentrálnak tennék egyértelművé, hogy a zsidók és nem zsidók közötti társas érintkezés esélye és lehetőségei nemhogy régiók, de megyék, városok, sőt városrészek szerint változhattak.

Antiszemizmus. A zsidógyűlölettel annak áldozatai lakóhelyükön is konfrontálódtak, de a hasonló mintázatokon túl sehol sem pontosan ugyanúgy, ami egy olyan országban, amely 1918-ig Európa felekezeti és etnikailag legszínesebb országa volt, aligha meglepő. A zsidóság iránti ellenérzés nem volt azonos az ország nyugati felén domináló római katolikusok, az északkeleti görögkatolikusok, a debreceni-alföldi reformátusok vagy a felvidéki evangélikusok körében, aminthogy a helyi többségi társadalom etnikai háttere is befolyásolta mértékét és jellegét. Még egymáshoz relatíve közeli települések között is lehettek jelentős eltérések, amint ez kiviláglik az erdélyi író, publicista és szerkesztő, Ligeti Ernő (1891–1945) visszaemlékezéseiből: „Amíg Váradon újságíróskodtam – egészen a világháború kitöréséig –, egyetlen egyszer sem jutott az eszembe, hogy zsidóságom legcsekélyebb akadálya lehet magyarságom érvényesülésének (ellentétben Kolozsvárral, ahol már gyermekkoromban is nem egyszer az orrom alá dörzsölték, és első éves jogász koromban párbajt is kellett vívnom a zsidóságom miatt).”⁶⁶

Zárszó

Ebben a tanulmányban a helytörténetírásról mint tudományos tevékenységről szóltam, de a rendszerváltás óta a zsidó helytörténeti kiadványok jelentékeny része esetében a szerzők elsődleges szándéka nem a tudomány, hanem helyi közösségük, városuk szolgálata. Az Izraelben megjelent emlékkönyveknek annyiban párjai ezek a művek, hogy a cél ez esetben is a megemlékezés, csak itt zömében nem zsidó szerzők írnak nem zsidó olvasóknak, városuk lakóinak arról az 1944-ben végleg megszakadt múlttól, amelyben zsidók és magyarok nem mint ők versus mi, hanem mint egyazon közösség tagjai jelennek meg. Mivel ezek az írások arra töreksenek, hogy olvasóik azonosuljanak városuk hajdani zsidó lakóival, emberi sorsok bemutatására helyezik a hangsúlyt, az adott település (jelesebb) zsidó lakosai, családjai történe-

⁶⁵ Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. Századok 126. (1992) 113–141.

⁶⁶ Ligeti Ernő: Emőd Tamás. In: Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv az 1944. évre. Szerk. Komlós Aladár. Bp., 1944. 59.

tének a forrásoktól függően rövidebb-hosszabb elbeszélésére. Ezek a kiadványok egy közös múlt felelevenítésére invitálják olvasóikat. Olykor egyben a múlttal való szembenézésre.⁶⁷

⁶⁷ Messze a teljesség igénye nélkül lásd: Szarka Lajos: A hévízi zsidóság története. Hévíz, 2000.; Morócz Sándor et al.: A mohácsi zsidóság története. Mohács, 2001.; Strba Sándor – Lang Tamás: Az érsekújvári zsidóság története. Pozsony, 2004.; Papp Zsolt: A szolnoki zsidóság emlékkönyve. Szolnok–Bp., 2008.; Tárkányi Sándor – Tárkányi Eszter: Elfeledett soproniak. Arcok, sorsok, áldozatok. Forgotten Sopronians. Faces, Fates, Victims. Sopron, 2014.; Hangodi László: Zsidó borászdynasztiák Tapolcán és szerepük a térség borkultúrája történetében 1703–1944. Tapolca, 2019.; Simonik Péter: Számlálatlanul. Zsidó családtörténetek Tatabánya elődközségeiből (1896–1945). Tatabánya, 2020.